

UDK 949.713»18«(048.1)
Stručni članak
Primljeno: 5. VI. 1992.

Modernizacija i nacionalna integracija *

Prof. dr. Mirjana Gross i knjiga »Prema hrvatskome građanskom društvu«

NIKŠA STANČIĆ

Filozofski fakultet, Zagreb, Republika Hrvatska

Pred nama je knjiga erudita, dugogodišnjeg istraživača i velikog poznavaoa hrvatske povijesti 19. stoljeća, a također povijesti Hrvatskoj susjednih zemalja (koje su na različite načine utjecale na povijesni razvoj u Hrvatskoj), napose Habsburške Monarhije kao političkog i društvenog okvira u kojemu je Hrvatska u 19. st. živjela i koji je umnogome određivao uvjete, nudio pogodnosti života u sklopu jedne europske države i određivao limite njezina razvoja. Osobina je rada prof. Gross uvijek bila u tome što hrvatsku povijest 19. stoljeća nije tumačila izolirano, nego je djelovanje izvornih hrvatskih snaga stavljala u kontekst njihova europskog i napose habsburškog okvira. Ozbiljnost znanstvenog rada, istraživanje hrvatske povijesti na austrijskoj arhivskoj građi i uzimanje u obzir toga političkog okvira — u vrijeme kada se Hrvatska nalazila u sastavu druge, tada još jugoslavenske države — bili su neki od razloga koji su i Republiku Austriju potaknuli da profesorici Gross nedavno dodijeli visoko odlikovanje, Orden za znanstveni rad I. reda.

Pred nama nije knjiga samo jednog erudita, nego djelo istraživača koji već duži niz godina prati razvoj suvremene svjetske i europske historiografije, napose razvoj metoda društvenih znanosti i u njihovu sklopu metoda povijesne znanosti. Kada govorim o metodi, pod time mislim na »alat« kojim se povjesničar služi pri odabiru i obradi podataka. Naime, u poslijeratnom razdoblju (mislim na razdoblje poslije drugoga svjetskog rata) došlo je do silnog tehnološkog razvoja i napretka istraživačkih metoda ne samo u prirodnim, tehničkim i drugim znanostima, već i u društvenim pa i u povijesnoj znanosti. (Magistralni je pravac toga razvoja u historiografiji položen već u prijeratnom razdoblju, a može se markirati

* Ovaj tekst izgovoren je na predstavljanju knjige *M. Gross, A. Szabo, Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* — Globus, Zagreb 1992., održanom u Zagrebu 23. travnja 1992., što je dalo obilježje njegovu obliku i stilu. Ovdje je tiskan bez ikakvih izmjena.

pojavom 1929. god. francuskih »Annales« i pravca tzv. analista.) Riječ je, naime, o stvaranju modernog »alata«, tj. metode kojom je povijesna znanost izvojštila svoju individualnost u odnosu prema ostalim društvenim znanostima, pa se danas suvremeni povjesničar razlikuje na jednoj strani od sociologa i filozofa, a na drugoj od povjesničara-amatera. Ta metoda povjesničaru omogućuje da rezultat svoga znanstvenog rada oblikuje kao suvremeni duhovni proizvod.

Prof. Gross sustavno je posredovala te metode hrvatskoj historiografiji svojim informativnim člancima, nastavnim radom, svakodnevnim razgovorima, a napose treba spomenuti dva izdanja njezine knjige »Historijska znanost — razvoj, oblik, smjerovi«. (Prvo izdanje tiskano je 1976., drugo 1980., a bilo bi neizmjereno korisno kad bi prof. Gross ostvarila svoj naum o trećem izdanju nadopunjenom podacima o najnovijem razvoju metoda povijesne znanosti.)

Te su se metode u historiografiji izrazile u novim, ponekad i suprotstavljenim istraživačkim modelima, koji su u povijesnu znanost uveli i nove pojmove. Tradicionalnoj pozitivističkoj historiografiji, koja kao osnovicu uzima pojedinačni događaj, pridodan je pojam strukture kao shvaćanja o međuzavisnosti pojedinačnih događaja koji stoje u sasvim određenom međusobnom odnosu. Genetičkoj historiografiji, koja otkriva uzročno-posljedični slijed pojedinačnih događaja i njihovih skupina, dodan je pojam povijesnih procesa kao zbivanja tzv. duga trajanja što premošćuju praznine između pojedinačnih događaja i povezuju ih dubinskim kretanjima kakva se ne mogu izravno uočiti već samo posredno detektirati. Različitim shvaćanju biti ljudskih zajednica, napose nacija, pridružen je pojam integracije, procesa koji osvjetljuje povijesno nastajanje nacije kao velike skupine s vlastitim identitetom. Različitim shvaćanju o pokretnoj snazi povijesnog razvoja čovječanstva dodan je pojam modernizacije, prema kojemu kvalitativne promjene u znanju, tj. promjene pogleda na svijet i tehnologije, mijenjajući svijest i oblik proizvodnje izazivaju potrebu za promjenama na svim područjima društvenog života, a one postupno čitavu strukturu društva iznose na drukčiju i višu razinu. S tim u vezi kvantitativni se pojam razvijenog i nerazvijenog pretvara u kvalitativni odnos modernizacijskog centra i periferije, a sa svim navedenim nerazdruživo je suprotstavljano reduciranoj političkoj povijesti (proširenoj mogućim drugim »povijestima«), shvaćanje prema kojem se povijesna kretanja mogu razumjeti samo ako se obuhvate sva područja života, ali u svojoj međusobnoj povezanosti i povezanosti promjena, tj. — čime se vraćamo na početak izlaganja o promjenama u historiografiji — kao struktura u pokretu.

Prof. Gross nije nove metode posredovala samo teoretski, već ih je postupno primjenjivala i u svome radu. Osvrćući se samo na knjige koje je napisala, možemo reći da je prvi veći eksperiment — ali na ograničenu području nacionalne ideologije — izvela u svojoj knjizi »Povijest pravaške ideologije« tiskanoj 1973. godine. U njoj je, što je i bio metodološki novum, ideologiju pravaštva shvatila ne kao zbir različitih shvaćanja, ideja i sl., već kao *strukturiranu* cjelinu podvrgnutu funkciji hrvatske nacionalne *integracije*.

Zrelu i — u primjeni spomenutih metodoloških obrazaca — najkreativniju istraživačku fazu dosegla je prof. Gross dvjema najnovijim knjigama. Prva je od njih »Počeci moderne Hrvatske«, s podnaslovom »Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850—1860« (tiskana 1985.), a druga, koja se izravno na nju nadovezuje, ova koja je pred nama, »Prema hrvatskome građanskom društvu« s podnaslovom »Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća«, obje u izdanju »Globusa«, a prva zajedno sa Zavodom za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. (Ujedno su obje nastale u sklopu rada na projektima Zavoda za hrvatsku povijest.)

Oba djela govore o Banskoj Hrvatskoj, odnosno civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, bez Vojne krajine, u razdoblju europskog liberalizma između 1848. i kraja 70-ih godina 19. stoljeća, prvo u desetljeću neoapsolutizma, kada se monarhijsko načelo u Habsburškoj Monarhiji nastojalo dovesti u sklad s građanskim liberalizmom, kada je apsolutizam liberalnom građanstvu nudio nesmetanu gospodarsku djelatnost uz uvjet da se odrekne političkih sloboda, drugo u naredna dva desetljeća ustavnosti i pseudoustavnosti. U njima autorica nastoji obuhvatiti *sva područja života* (u obradi nekih od njih u drugoj je knjizi dragocjenog suradnika našla u dr. Agnezi Szabo, o čemu će zasebno govoriti dr. Mira Kolar) — od demografskog razvoja, gospodarskih odnosa (agrara, obrta, industrije, trgovine) i društvenih odnosa (promjena na selu nakon 1848. god., plemstva, oblikovanja građanstva), do politike, nacionalnih ideologija, uprave, financija, crkve, školstva, kulturnih i znanstvenih ustanova, te kulture općenito (zbog čega neće slučajno na predstavljanju knjige »Prema hrvatskome građanskom društvu« govoriti i gosp. Vlado Gotovac) itd.

Međutim, čitavu tu materiju organizira jedno glavno načelo — modernizacijski proces u Hrvatskoj, koji autorica stavlja u prvi plan svojih istraživanja, i zbog čega i naslovi njezinih knjiga govore o počecima *moderne Hrvatske*, te o kretanju Hrvatske prema izgradnji (implicitno) kapitalizma odnosno tržišne privrede i (izričito) *građanskog društva*. Taj bitan modernizacijski proces proizvodi promjene na svim područjima hrvatskog društva dotad *feudalne* proizvodnje i *staleških* odnosa. Suvremena proizvodnja i težnja za uspostavljanjem totalnog tržišta zahtijevaju izgradnju prometnog sustava; trebaju obrazovanog proizvođača i pismenog seljaka pa dakle moderno školstvo; složenost društva i potreba za njegovom efikasnošću zahtijevaju izgradnju moderne uprave, najvišega školstva, najviših kulturnih i znanstvenih ustanova; demokratizira se politički život, a nacija postaje načelo političkog, državnog organiziranja; javljaju se elementi tranzicije stanovništva i urbanizacije itd. No, modernizacijski proces autorica ne vidi kao automatsku posljedicu kvalitativnoga tehnološkog napretka (tzv. industrijske revolucije i dr.), već za njegovo iniciranje, tijek i oblik smatra, u weberijanskom smislu, odlučnim i odnos moći, te ulogu kulture.

U tom kompleksu pred autoricu se kao jedno od bitnih pitanja postavlja problem položaja Hrvatske u europskom sustavu odnosa *centar — periferija*. Svjetsko modernizacijsko središte smješteno je tada u Zapadnoj Europi, a Habsburška je Monarhija prema njemu periferija. Ali i u Habsbur-

skoj Monarhiji postoji modernizacijsko središte, smješteno na donjoaustrijaskom i češkom području, a Hrvatska je u odnosu prema njemu periferija. Ipak i u Hrvatskoj od 1848. god. djeluje građanstvo kao modernizacijska snaga, a za izgradnju *moderne* Hrvatske presudan je odnos između moćnoga bečkog modernizacijskog središta (koje raspolaže najvećom političkom moći) i hrvatskih modernizacijskih snaga. U razdoblju 50-ih godina 19. stoljeća bečko je središte apsolutističkim metodama samo postavljalo temelje građanskoga društva u Hrvatskoj. Bila je to (kako je autorica naziva) »modernizacija *izvana*«, koja je doduše uvodila Hrvatsku u građansko društvo, ali su svi elementi — od razrješavanja feudalnih odnosa na selu i poreskog sustava do uprave, školstva itd. — bili oblikovani na način kakav je bio u interesu bečkog središta.

Nakon uvođenja ustavnog stanja 1860. godine hrvatskom se građanstvu pružila mogućnost da formuliра svoj projekt modernizacije, onakav kakav bi bio primjeren njegovim snagama i potrebama. Međutim, kaže autorica u knjizi »Prema hrvatskome građanskom društvu«, razdoblje provizorija, sukobljavanja između bečkog i peštanskog središta oko preuređenja države koje je potrajalo do nagodbe 1867., te razdoblje vladavine konzervativnoga unionističkog plemstva u Hrvatskoj nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. godine, onemogućili su da hrvatsko građanstvo svoj projekt i oživotvori. Tek je u razdoblju nakon revizije nagodbe 1873. godine, u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića, otvoren put za »modernizaciju *iznutra*«, kako je autorica naziva. Mažuranićeve reforme — premda i one ograničene interesima sada peštanskog središta — doista su otvorile put Hrvatskoj prema građanskom društvu (kako stoji u naslovu knjige), a posljedice toga osjetit će se jače tek potkraj stoljeća.

U čitav taj kompleks neminovno se uključuje i proces hrvatske *nacionalne integracije*, koji tada predvodi najviši društveni sloj i njegova inteligencija, odnosno (kako ih autorica naziva) društvena *elita*. Sve institucije potrebne hrvatskome društvu u modernizacijskom procesu, od kulturnih i znanstvenih (sveučilište, akademija znanosti, kazalište) do gospodarskih dobivaju značenje nacionalnih institucija, služe afirmaciji hrvatske nacije i njezinu izdizanju na europsku razinu. Istodobno, konstatira autorica, suvremeno načelo nacije-države vodi težnji za stvaranjem nacionalne države. Za vodeće društvene slojeve i nacionalne snage u Hrvatskoj, organizirane u Narodnoj stranci, to je značilo borbu za ujedinjenje *Trojedne Kraljevine* i stvaranje jedinstvene i politički što samostalnije *Hrvatske* u federativno uređenoj Habsburškoj Monarhiji. Samostalan politički položaj omogućio bi im ujedno da i proces modernizacije provedu primjereno vlastitim potrebama i stupnju razvoja Hrvatske. Autorica pokazuje kako su te snage od 1860. godine prednost davale borbi za što samostalniji politički položaj Hrvatske (utemeljen na prirodnom, nacionalnom načelu i na hrvatskom povijesnome državnom pravu) kao okvir za slobodu svoga djelovanja, da nakon revizije iz 1873., shvativši trajnost dualističkog sustava, težište stave na reforme koje bi imale ojačati Hrvatsku i stvoriti čvršću podlogu u njezinoj borbi za političku samostalnost.

Narodna stranka Josipa Jurja Strossmayera slijedila je i mijenjala tradiciju ilirizma. Uza sve kontroverze u odnosu između njezine hrvatske i juž-

noslavenske ideje, ona — konstatira autorica — izgradnju hrvatske nacije stavlja u prvi plan, a njezino jugoslavenstvo imalo je izrazito federalističko obilježje. Izvorišta su jugoslavenstva Narodne stranke različita. Ono je derivat slavenske ideje kao sredstva za autoidentifikaciju slavenskih naroda Habsburške Monarhije prema vladajućem nijemstvu i mađarstvu, te posljedica osjećaja slabosti. Autorica naglašava napose kod biskupa Strossmayera izvorište jugoslavenstva u liberalnom katolicizmu i njegovoj težnji — u Hrvatskoj na razmeđu zapadnog i istočnog kršćanstva — za crkvenim jedinstvom pod vodstvom pape. Međutim, ne smije se zaboraviti ni intencija Hrvatske da sudjeluje u rješavanju »istočnog pitanja« koje je bilo jednom latentno prisutno, a drugi put buktilo, u njezinu neposrednom susjedstvu, te da bude čimbenik modernizacije a time i europeizacije južnoslavenskih zemalja na Balkanu, jednako samostalnih država kao i onih zemalja koje je tek trebalo osloboditi od turske vlasti. Izrazitu hrvatsku ideju u tom je razdoblju zastupala mala skupina pravaša, a pravaštvo će postati vodeća ideologija tek u narednom razdoblju (koje ne obuhvaća ova knjiga) kada se počne širiti lepeza društvenih slojeva nastankom novih slojeva građanstva i nestajanjem izrazite društvene polariziranosti s kojom je Hrvatska iz feudalnog ušla u razdoblje izgradnje građanskog društva.

U vezi je s južnoslavenskim kompleksom i pitanje hrvatsko-srpskih odnosa. Hrvatsko i srpsko građanstvo u Hrvatskoj imalo je jedinstven interes u izgradnji »trojednice« kao moderne građanske države. Iz toga je proizlazila i potpora srpske politike autonomnom političkom položaju »trojednice«. Međutim, konstatira autorica, hrvatsko-srpski odnosi bili su u neprestanom pokretu, a ovisili su o političkim promjenama u Habsburškoj Monarhiji i na Balkanu, prema kojima se različito postavljala hrvatska politika i politika Srba u Ugarskoj i kneževini Srbiji, te Srba u Hrvatskoj. Prelazeći ovdje preko čitavog kompleksa pojedinosti, jedno od bitnih izvorišta sukobljavanja treba tražiti u različitom stajalištu prema pitanju nosioca suvereniteta »trojednice«, tj. pitanju je li »trojednica« Hrvatska, na čemu je inzistirala Narodna stranka, ili je ona srpsko-hrvatska država, na čemu je uglavnom inzistirala srpska politika (oslonjena k tome na ideologiju koja je sve štokavce smatrala Srbima) te je i dijelove »trojednice« željela rezervirati za buduću veliku srpsku državu. Drugo izvorište sukoba autorica vidi u jugoslavenskoj ideji Narodne stranke. (Pravaštvo je tada bilo još u zametku i počelo je stjecati veće značenje tek potkraj razdoblja kojim se bavi knjiga.) Jugoslavensku ideju srpska je politika ili ocjenjivala kao pokušaj prikrivenog pohrvaćivanja Srba, ili je smatrala da joj se hrvatska politika svojom južnoslavenskom koncepcijom postavlja kao konkurent u rješavanju »istočnog pitanja«, napose na području na kojem je ona bila najosjetljivija, tj. u Bosni i Hercegovini. »Hrvatska južnoslavenska politika« (kako je autorica naziva), polazeći od perspektive stvaranja južnoslavenske države u budućnosti, zastupala je stajalište da Bosnu mora osloboditi »brat koji prvi stigne«. Zbog toga je za istočne krize 1875.—1878. oduševljeno pozdravila takav pokušaj Srbije. Međutim, kada je nakon poraza Srbije i u drukčijoj konstelaciji međunarodnih odnosa poslije odluke o okupaciji Bosne i Hercegovine od

Habsburške Monarhije hrvatska narodnjačka i pravaška politika zahtijevala (doduše naivno) da se te zemlje priključe Hrvatskoj, reakcija najvećeg dijela srpske politike bila je takva da je otvorila hrvatsko-srpski sukob koji će, zbog spleta okolnosti u Monarhiji i na Balkanu, potrajati više od dva desetljeća.

Prikaz knjige završit ću konstatacijama za koje sam svjestan da izlaze izvan užeg okvira povijesne znanosti. Istina, povijesna knjiga, pa i ova, govori o prošlosti, ali je utopljena i u svoju sadašnjicu. Ona govori današnjici, a suvremenici traže u njoj odgovore na pitanja svoga vremena. Ako se od nje i ne smiju očekivati konkretni odgovori, mogu se u njoj tražiti poticaji. Ograničio bih se na jedan. Svjetsko modernizacijsko središte danas se u odnosu na stanje u 19. st. znatno proširilo. Europa je danas ujedinjena sve do granica nekadašnjih socijalističkih zemalja i čini svjetsko modernizacijsko središte zajedno sa Sjevernom Amerikom i Japanom. Hrvatska je do 1990. godine, u socijalističkom društvu i bivšoj jugoslavenskoj državi, bila odvojena od modernizacijskog toka i našla se opet na njegovoj periferiji. Danas je Hrvatska samostalna država i više ne mora birati između borbe za samostalnost i modernizacijskih nastojanja. Međutim, njezino nastojanje da se priključi modernizacijskom središtu danas je ponovo izuzetno otežano, ovaj put ratom što su joj ga nametnule retrogradne snage s balkanskog kompleksa.